

Wie zijn leesbril opzet ziet een eindeloos interessant landschap

Het landschap als een verhaal

Hans van den Bos | Waterland

Lange tijd werden natuur en landschap in één adem genoemd. Natuur kreeg dan vervolgens een aardig concrete onderbouwing en uitwerking terwijl het landschap vaak bleef hangen in vage begrippen. Blijkbaar was het moeilijk om de abstracte en algemene termen te vertalen naar de alledaagse praktijk. De laatste jaren is daar veel verandering in gekomen. Zowel de natuurbeherende organisaties als de particuliere grondeigenaren verbreden hun aandacht naar het landschap, waarin natuur, mens, historie en toekomst samenkomen. Elk landschap heeft een verhaal te vertellen dat je kunt lezen en met dit verhaal zijn mensen te interesseren.

— Karina Hendriks

Het blijkt dat als mensen meer weet hebben van het verhaal over het landschap, over het ontstaan en de veranderingen in een landschap, de beleving zich verdiept. Men ziet meer en de betrokkenheid neemt toe (zie kader hieronder). De relatie tussen mens en landschap staat ook centraal in de Europese Landschapsconventie van de Raad van Europa (binnenkort ook door Nederland ondertekend). Uitgangspunt is dat landschap belangrijk is voor het welbevinden van mensen en dat het landschap de identiteit van mensen bepaalt. Het maakt uit of je in de Zwitserse bergen opgroeit of op het Friese platteland. Daarom is ieder landschap de moeite waard om beschermd en verder ontwikkeld te worden. Dus niet alleen de speciale landschapsparke-ken, maar juist ook de ‘gewone landschappen’ waar mensen wonen in een alledaagse omgeving.

Het is echter wel handig om een soort alfabet en een gram-matica van het landschap te kennen. Om het te kunnen lezen, maar ook om er vervolgens met elkaar over te praten. En dan, is het wel een goed verhaal, een mooi verhaal? Is het duidelij-k, spreekt het aan? Als het over de kwaliteit van het land-schap gaat, wordt de discussie meestal nog lastiger. Soms mondt het uit in mooi-lelijk statements of in de doodoener ‘over smaak valt niet te twisten’. Dit komt omdat iedereen, dus gebruikers, aanbieders, beleidsmakers en financiers, met een eigen bril naar het landschap kijkt en dus verschil-lende dingen ziet. Bovendien laat die bril vaak maar beperkte informatie door. Het bewust worden van de eigen bril, het kennismaken van andermans bril en het gebruik van een ge-meenschappelijke bril, kan leiden tot zinvolle discussies over bestaande en gewenste kwaliteiten van een landschap.

Een taal onder velen

In een onderzoek van Derk Jan Stobbelaar en ondergete-kende naar de landschapskwaliteit van landbouwbedrijven in Nederland, hebben we een methodiek uitgewerkt op basis van het concept ‘het leesbare landschap’. De verschijnings-vorm van het landschap is te zien als uitdrukking van natuur en cultuur in verleden, heden en toekomst. Informatie over een plek of een landschap is af te lezen aan samenhangen die tot uitdrukking komen.

Karina Hendriks

Figuur 1 Een rond water (wiel), wilgen, populieren en gras-land vertellen iets over een kleiige bodem en water dat dicht onder het maaiveld zit. Een rivierengebied?

- Hoe wordt het land gebruikt (grasland, bouwland, bos, water) en geeft dit uitdrukking aan de ondergrond (bodem, water, geomorfologie)?
- Welke biotopen zijn er (sloten, poelen, hagen, bosjes, ak-kerranden etc.)?
- Uit welke soorten bomen en struiken bestaat de beplanting en passen deze bij de ondergrond?

Het landgebruik, de vegetatie, beplantingstypen, waterstand, reliëf kunnen uitdrukking geven aan de natuurlijke omstan-digheden van een plek. Ben ik op zand of op klei, in een komgebied of op een stroomrug, zit er kwel in de grond, is de bodem voedselrijk of voedselarm? Dit aspect van het land-schap is de verticale samenhang (figuur 1).

Patronen van wegen, paden, waterlopen, beplantingen, percelering kunnen uitdrukking geven aan het ecologisch, hydrologisch, sociaal, economisch functioneren van een plek. Wordt er grootschalig landbouw bedreven, staan er veel nieuwe schuren, zijn er netwerken waarlangs populaties van flora en fauna zich kunnen verplaatsen, hoe is de toeganke-lijkheid voor wandelaars en fietsers, hoe verhouden verschil-lende functies zich ruimtelijk tot elkaar? Dit aspect van het landschap is de horizontale samenhang (figuur 2).

Alleen wie de sporen in het landschap leest, ziet dat wij hebben bestaan.

“Het kan lang duren voor je weet wat je ziet. Het kan zelfs lang duren voor je weet dat er iets te zien is. Men kan jarenlang door de stad fietsen of langs de Amstel, over de Veluwe of op Waddeneilanden, door weilanden of over de hei, en als men een vogel ziet, denken: ‘hé, vogel!’.

De vogels. Wélke? Geen idee. (...)

Sinds ik mijn repertoire heb uitgebreid, zie ik veel meer. En heb ik ook meer zin om iets te zien, het is meer de moeite waard geworden om door de weilanden te lopen, omdat je dan kunt denken ‘ha, een grutto, wat zijn ze toch mooi rossig’. (...) De wereld is als het ware voller en rijker als je meer ziet. En meer weten veroorzaakt meer zien.

Zo gaat het met landschappen ook. Het duurt heel lang voor je er iets aan ziet. Mensen die klagen over hoe de historie van het landschap wordt uitgewist, klagen vaak aan dovemansoren, of aan blindemansogen: voor de niet-ingewijde, de niet-kenner is er aan een landschap sowieso heel weinig te zien. (...) Zonder een spoor bestaan we niet, hebben we niet bestaan, en al diegenen voor ons ook niet. Met hen wissen we ook onszelf. (...)

Wie zijn leesbril opzet, ziet een eindeloos interessant landschap, almaar mooier onder de grote, de wisselende, de eeuwige lucht.”

Marjoleine de Vos, NRC 3 juli 2004

foto's Kerina Hendriks

Figuur 2 Rijen populieren en hagen structureren het gebied, accentueren wegen, waterlopen en verkavelingspatronen. De heuvelrand met gemengd loofbos in de verte vertelt dat we in de buurt van een stuwwal zal zijn.

- a. Welke patronen zijn er te zien (ontsluiting, waterlopen, verkaveling, beplanting), hoe sluiten ze aan op elkaar en wat vertellen ze over functionele, ecologische of hydrologische relaties?
- b. Hoe is de ruimtelijke opbouw (open/gesloten), hoe worden ruimtes verdeeld en begrensd?
- c. Is er een goed netwerk van natuurelementen (kruidachtig, houtachtig, nat) dat uitdrukking geeft aan ecologische relaties?

Figuur 3 Wit fluitekruid, gele boterbloem en paarse wikke vertellen dat het ergens in mei zal zijn. Tegelijkertijd geven ze uitdrukking aan een kleiige bodem en accentueren ze de dijkloop.

- a. Welke kleuren en vormen zijn er te zien op het (bouw/gras)land, wat zeggen ze over de tijd van het jaar en hoe veranderen ze door het jaar heen?
- b. Welke kleuren en vormen zijn er te zien in de landschapselementen, wat zeggen ze over de tijd van het jaar en hoe veranderen ze door het jaar heen?
- c. Welke veranderingen in ondergrond, openheid en gebruik geven uitdrukking aan het jaarverloop?

Kleuren en vormen van beplanting, vegetatie, gewassen kunnen uitdrukking geven aan de tijd in het jaar. Is het eind april of half mei? Dit aspect van het landschap is de seizoenssamenhang (figuur 3).

Allerlei landschapselementen, patronen en hun eigenschappen, zoals bebouwing, beplanting, wegen, paden etcetera kunnen uitdrukking geven aan een tijdstip of fase in de geschiedenis. Dit aspect van het landschap is de historische samenhang (figuur 4).

Hoe meer deze vier samenhangen tot uitdrukking worden gebracht, hoe beter je kunt zien waar je bent en wanneer je bent. Is dat dan nodig? Misschien niet voor iedereen, maar het is een bekend gegeven dat mensen de behoefte hebben zich te oriënteren in ruimte en in tijd. Dit oriënteren bestrijkt het alledaagse weten waar je bent en hoe je de weg kunt vinden tot het existentiële waar en wie je bent. Het landschap is spiegel en geheugen van je persoonlijke leven en van de maatschappij. Daarom speelt het een cruciale rol in het ontlenen en bevestigen van je individuele en culturele identiteit.

Van vragen naar zien en vice versa

De leesbaarheid van het landschap is iets van het landschap en iets van de mens. Enerzijds is de vraag 'Wat kan er gelezen worden?', anderzijds is de vraag 'Wat kan de waarnemer le-

zen?'. Iedereen heeft zijn eigen rugzakje met al dan niet ontwikkelde zintuigen en een zekere mate van kennis.

De vier samenhangen zijn verder uit te splitsen naar kenmerken, vergelijkbaar met de vragen die in de vorige alinea als voorbeeld werden genoemd. Voor elke geïnteresseerde leek is het mogelijk om 'in te stappen'. Er zitten immers altijd wel vragen bij die de nieuwsgierigheid prikkelen. Bovendien gaat het er eigenlijk niet eens per se om zo snel mogelijk antwoorden te vinden. Belangrijker is dat er meer vragen ontstaan, vragen leiden tot zien. En zien leidt tot meer vragen et cetera: Waarom lopen er zoveel lanen door dit gebied, waarom hebben boerderijen hier deze vorm, waarom staan hier andere planten dan daar verderop, waarom is deze bosrand al veel verder uitgelopen dan die andere, wat zou hier zijn gebeurd na de overstroming? Of zoals Heraclites zei: 'Het gaat niet om het vullen van een emmer, maar om het ontsteken van een vuur'.

Dit is waarschijnlijk de reden waarom de aanpak bij een aantal workshops voor IVN-afdelingen enthousiast werd ontvangen. Na een inleiding over landschap, leesbaarheid en de methodiek, gingen mensen in koppels naar buiten om aan de hand van lijsten met kenmerken in gesprek te zijn over het landschap ter plekke (figuur 5). "Wat heeft dit landschap te vertellen?" Na afloop werden ervaringen uitgewisseld. Voor

foto's: Karina Hendriks

Figuur 4 Een T-boerderij op een terp vertelt onder andere iets over een tijd waarin de rivier nog vrij spel had en over het landbouwsysteem in die tijd. Al met al, typisch Ooyppolder.

- Hoe heeft het landgebruik zich ontwikkeld en wat zegt het huidige gebruik over de ontwikkeling van de streek?
- Wat vertelt de bebouwing over de historie van de streek (ouderdom, type, stijl, materiaalgebruik)?
- Wat vertelt de beplanting over de historie van de streek (ouderdom, vorm, type)?

Figuur 5 Deelnemers aan een workshop in Tholen proberen het landschap te lezen en testen de methodiek.

deze mensen, die vaak veel weten over flora en fauna in een bepaald gebied, is het leesbare landschap een opstap naar een schaalniveau waarin natuur en cultuur integraal tot uiting komen.

Waarnemen en oordelen zijn verschillende zaken

In het voorgaande lopen twee activiteiten nog wat door elkaar heen, namelijk het waarnemen van een landschap en het oordelen erover (is de leesbaarheid hoog of niet?). Dat is in de praktijk overigens heel vaak het geval, maar de uitdaging is om je bewust te worden van wanneer je waar mee bezig bent: Sta ik open voor wat ik om me heen waarneem en ben ik bezig met het opbouwen van een zo volledig mogelijk beeld, of ben ik bezig met het onderbouwen van een snel geveld oordeel (of een al bestaand vooroordeel) met de dingen die ik om me heen zie? Door een oordeel uit te stellen of je af te vragen met welk referentiekader je dan blijkbaar tot dat oordeel bent gekomen, ontstaat er meer ruimte voor het verschijnen van het landschap. Het is zelfs mogelijk dat je door een vervelende herinnering niet in staat bent open te staan voor het eigene van een plek. Dus ook bewustzijn van gevoelens, je eigen waardesysteem is belangrijk in het proces. Als we tot een uitspraak komen over de kwaliteit van een plek of een landschap, is het belangrijk om dit zo expliciet moge-

lijk te doen. In het onderzoek waar ik eerder aan refereerde, hebben we dat gedaan door de kenmerken van de samenhangen een gebiedseigen invulling te geven. Bijvoorbeeld, wat verwacht je van de soortensamenstelling van het bos of de berm in een Drents beekdal of op de Hondsrug? Welke variatie en opeenvolging van kleuren verwacht je in een Waterlands veenweidegrasland? Welke patronen zouden geaccentueerd kunnen zijn in een Brabantse veldontginning? Dit streefbeeld of referentiebeeld, dat al dan niet in een gezamenlijk proces met bewoners en gebruikers ontstaat, kan worden gebruikt als toets voor de huidige landschapskwaliteit, maar ook voor toekomstige ontwikkelingen.

Aan de slag met grondeigenaren en natuurvrijwilligers

In een zojuist gestart project van IVN-Nederland, Landschapsbeheer Nederland en CLM, gaan we de methodiek en de ervaring met de workshops verder ontwikkelen tot een draaiboek Leesbaar Landschap. Hiervoor gaan we in zes pilotgebieden aan de slag met agrariërs, particuliere grondeigenaren en natuurvrijwilligers. Met dit draaiboek in de hand moet een initiatiefnemer (IVN-er, landschapsbeheerder, boer, buitenlui) gezamenlijk met andere betrokkenen een landschap kunnen doorlichten. Daarbij leert men zijn waardering van het landschap te typeren, hierover te communiceren met

Couleur Locale

Dachten we dat het gedaan was met de Nederlandse winters, plots was het land begin maart ontregeld door een flink pak sneeuw. Hoe mooi kan monotonie zijn. Een landschap in volledige harmonie doordat een witte deken alles bedekt, de mooie dingen, maar vooral ook alle lelijke dingen. Voorbij de kou, de zon breekt door en de lente laat zich ruiken. De rode bloempjes van de stoere iep staan op springen en allerlei bollen steken ongeduldig hun kop boven de grond uit. En de mensen, het lijkt wel of ze iets lichter door de straten bewegen, iets vriendelijker uit hun ogen kijken. Stel, er zouden hier geen seizoenen zijn. Ik denk dat de inventieve en handelsgerichte Nederlander ze wel zou bedenken en dat ze het goed zouden doen op de markt. We kunnen toch niet zonder? Ik heb in ieder geval behoefte aan wat structuur in mijn leven. En ja, ik kan die structuur laten bepalen door mijn opdrachtgevers, of door de programmering op tv, maar wat te denken van de klok die een verloop aan kleuren biedt zonder verder opdringerig te zijn. Natuurlijke ritmes dragen bij aan het harmoniseren van de perceptie van de innerlijke en uiterlijke tijd; seizoenen bieden houvast in de eindeloos doorgaande tijd. Kleuren verrassen door hun herkenning: "Oh ja, zo transparant en licht zijn de lindebomen als ze uitlopen, zo bont kan het weiland zijn als de boter- en pinksterbloemen bloeien, of oh ja, zo contrasteren de goudkleurige rietkragen met het blauwe water op een heldere winterdag." De tussenliggende periode duurt lang genoeg om het bijna te vergeten. Hoe gaat het eigenlijk met de kleur van ons landschap? Aan aandacht voor 'groen' ontbreekt het de laatste jaren in ieder

geval niet: meer groen in en om de stad, vergroening van de landbouw, zelfs vergroening van het belastingstelsel. Groen als contramal van beton. Allemaal leuk en aardig, maar ik wil helemaal geen groen! Ik wil roomwit, purperpaars, goudgeel, hemelsblauw, vlamvend rood, zacht roze. Verweven met olijfgroen, mosgroen, flessegroen, mereleierengroen en ga zo maar door.

Samen met andere zintuiglijke ervaringen, zoals geur, geluid en gevoel intensiveren kleuren de beleving van een plek. Zo kunnen ze een plek of zelfs een hele streek op een moment in het jaar markeren. Couleur locale slaat niet op de verflijn met Kretablauw en Toscaans geel! Het gaat om het Waterlandse veenweidelandschap waar in de lente het gras de grond uit spuit, weilanden rood en geel worden, de weidevogels een tumult van jewelste produceren en de melkveehouders de kriebels krijgen omdat ze de eerste snede binnen mogen halen. Het gaat om het Westfriese kleilandschap waar na een lange periode van rust, de velden in de herfst ineens bulken van rode en witte kolen en de tuinders druk zijn met de kolencampagne. Of het gaat om het Drentse esdorpenlandschap waar het hele jaar door wat te zien is: bonte hooilanden in het voorjaar, goudgeel graan in de zomer, prei en boerenkool in de winter.

Ieder landschap heeft zijn eigen dynamiek, zijn eigen jaarverloop. Kleuren maken zo deel uit van de identiteit van een streek. Ieder landschap heeft in elk jaargetijde zijn eigen kwaliteiten, waardoor je tegelijkertijd herkent wáár je bent en wannéér. Twee vliegen in één klap!

anderen en ideeën te ontwikkelen om het typerende van het landschap uit te lichten, te verbeteren en onder de aandacht te brengen. En vanuit deze visie nodigen we de deelnemers uit tot een actieplan om samen het landschap toegankelijker te maken: letterlijk door het wandelpaden te maken, dan wel figuurlijk door wandelbeschrijvingen, excursies of informatiepanelen te maken om meer mensen de kans te bieden het landschap te lezen.

Van amusement tot echte liefde

Het leukste dat bij het lezen van een landschap kan gebeuren, is dat er een binding ontstaat met het landschap of dat mensen zich bewust worden van hun binding. In het laatste geval kan het gaan om een verschuiving van 'geworteldheid' naar 'plekbesef'. Geworteldheid is een zeker en comfortabel thuis voelen in een bepaald gebied, zonder verdere reflectie. Je zit er tot over je oren in, zonder het te beseffen. Plekbesef daarentegen veronderstelt een bewustheid van tijd en plaats

en daarmee een bewustzijn van de identiteit, betekenis en geschiedenis van een plek. Dit laatste is een belangrijke basis voor een streekeigen landschapsontwikkeling, een ontwikkeling die uitgaat van de unieke biografie van het landschap en de rol die jezelf en anderen daarin hebben. ♦

Karina Hendriks, zelfstandig landschapsarchitect.

Voor info over het project Leesbaar Landschap: Johan Eppink, IVN-Nederland in Amsterdam of Karina Hendriks 0317-618097 of c.j.m.hendriks@hetnet.nl.

Landbouw in een leesbaar landschap. Hoe gangbare en biologische landbouwbedrijven bijdragen aan landschapskwaliteit. K. Hendriks en D.J. Stobbelaar, 2003. Uitgeverij Blauwdruk, Wageningen. ISBN 90-75271-09-3.

In het essay 'Groen maakt niet gelukkig' is meer te lezen en te zien over de seizoenen in het landschap (www.delynx.nl/Essay).